

ББК 71.4 (4УКР)

Олег РУДАКЕВИЧ

Тернопільський національний економічний університет

ФОРМУВАННЯ СОЦІЕТАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ:

СТАН І ПЕРСПЕКТИВА

Анотація: Розглядаються концептуальні засади соціетальної культури, проблеми та шляхи її формування в Україні.

Ключові слова: нація, національна культура, соціетальна культура, соціальний інститут, мова.

Цілісна і своєрідна культура – важливий атрибут національної спільноти. Ця істина визнається у різних концепціях нації, хоч «національну культуру» у них трактують по-різному. Етніцисти, наприклад, вважають, що для національної спільноти, яка постала з певного етнічного ядра, властива культура, що, крім первинних етнічних компонентів – мови, міфів про походження, релігії, традицій тощо, містить «масову громадську культуру» у якій важливу роль відіграє політичний компонент й однакові економічні та юридичні права [8, с.49,77]. У політичній теорії нації національна культура – це перш за все система політико-правових цінностей і норм [3, с.223-224]. Тут культура етнічних груп, що населяють національну державу, функціонує лише у сфері приватного життя. В оригінальній модерністській концепції нації і націоналізму Е.Гелнера національна культура представляється як «висока культура», що постала з локальних «диких» народних культур шляхом їх уніфікації і стандартизації на основі наук індустріальної доби. Ця «садова» культура, підкреслює дослідник, – «вкрай потребує політичної підтримки і допомоги», тобто існує лише в політичних рамках національної

держави [2, с.85]. Нерідко національну культуру представляють і як перелік специфічних етнічних ознак народу [5].

За умов такого розмаїття трактування національної культури актуальним є з'ясування її глибинної суті, яка б не надто залежала від того чи іншого концептуального підходу. Істотним внеском у розкриття суті національної культури, її генези, відродження та подальшого формування стало ряд монографій, підготовлених вітчизняними науковцями [1;6;10]. Однак, актуальним залишається з'ясування ролі культури у формуванні сучасних націй в умовах поліетнічного суспільства. У зв'язку із сказаним, теоретичний і практичний інтерес представляє неоліберальна концепція соціетальної культури, обґрунтована канадським дослідником Віллом Кимлічкою [4;11;12]. На його погляд, саме така культура постає при формуванні сучасних націй. З іншого боку, генеза нації залежить від того наскільки успішно конструюється і функціонує соціетальна культура. Метою даного дослідження є з'ясування концептуальних засад соціетальної культури в контексті націєгенези та обґрунтування актуальних завдань формування такої культури в Україні.

Перш ніж сформулювати поняття соціетальної культури, В.Кимлічка піддає критиці «міф про етнокультурну нейтральність», поширений серед ліберальних теоретиків і політиків західних демократій. Його суть у тому, що держава має бути «нейтральною» стосовно етнокультурних відмінностей своїх громадян. «У цьому питанні, – зазначає дослідник, – ліберальні держави підходили до етнічної культури так само, як до релігії – тобто, як до чогось такого, чого люди можуть додержуватись у своєму приватному житті, але що не має відношення до держави (доти, поки вони поважають права інших)» [4, с.23]. Виходить, лібералізм не сумісний не лише з установленням «офіційної релігії», а й «офіційних культур», що мають привілейований статус порівняно з іншими можливими культурними групами. Однак практика державо- і націєтворення у нині високорозвинених країнах засвідчує, що отримання громадянства, влаштування на роботу, служба в

армії тощо вимагає визнання за однією із мов пріоритетної ролі, без чого неможливе функціонування цілісної національної спільноти. Наприклад, у США було надано перевагу англійській мові. «Це, – зауважує Кимлічка, – не було ні ненавмисним, ні випадковим побічним результатом – однозначною ціллю урядових рішень було встановлення такої мовної гегемонії. Усі ці рішення схвалювали з наміром сприяти інтеграції у культуру, яку я називаю «соціетальною культурою» («societal culture»)) [4, с.26].

«Під соціетальною культурою, - твердить канадський учений, - я розумію культуру, концентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному й приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність». І далі: «Я називаю цю культуру *соціетальною*, аби підкреслити, що вона охоплює швидше спільну мову та соціальні інститути, ніж спільні релігійні вірування, сімейні традиції й особистий стиль життя» [4, с.26]. Кимлічка також підкреслює, що соціетальні культури в умовах сучасної ліберальної демократії неминуче плюралістичні, адже до них належать представники різних віросповідань, ідеологій тощо. Ліберальні уряди зумисне сприяють інтеграції своїх громадян у таку культуру, що, з одного боку, консолідує народ, а з іншого – дає однаковий шанс представникам різних національностей на успішне життя. Якщо враховувати ще й те, що належність до однієї культури є основою спільної ідентичності у більшості громадян, стає очевидним, що формування соціетальної культури розкриває сутність процесу національного будівництва. Як зазначає Кимлічка, соціетальна культура є культурою у вузькому розумінні поняття. «Справді, – пише автор, – таке використання терміну «культура» відрізняється від його вживання у більшості академічних дисциплін, де культуру визначають у дуже широкому, етнографічному значенні, пов'язаному із специфічними народними звичаями, традиціями й обрядами.

Громадяни сучасної ліберальної країни не мають спільної культури у такому широкому етнографічному значенні [4, с.27]. Отже, робить висновок учений, «якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави (і нації – О.Р.), нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі уваги якої – спільна мова та соціетальні інститути» [4, с.27].

Однак, чи влаштовує такий проект національного будівництва етнічні меншини? Чи не загрожує він згасанням їх самосвідомості і асиміляцією у домінуючу культуру? Очевидно, так. Про це свідчать рухи опору меншин у більшості держав, де таким чином здійснювалося національне будівництво. Цей протест, зауважує дослідник, «майже повністю ігнорували ліберальні політологи. Жоден із видатних представників ліберальної традиції не взяв участі у зваженій дискусії щодо обґрунтування або цілей політики побудови нації та обмежень, що накладаються на її допустимі норми... Це величезна прогалина у ліберальній теорії, і аби заповнити її, потрібна ще дуже велика робота» [4, с.29].

Отже, у поліетнічних країнах ліберальної демократії сформувалась соціетальна культура більшості, і разом з тим існують меншини, які змушені робити життєво-важливий вибір. Цей вибір має такі можливі варіанти:

- погодитися на інтеграцію у культуру більшості, хоча, можливо, слід намагатися переглянути її умови;
- домагатися прав і повноважень самоуправління, необхідних для підтримки своєї власної соціетальної культури, що означатиме реалізацію програми побудови власної нації;
- погодитися на постійну маргіналізацію [4, с.32].

Державні інституції також можуть поступати по-різному. У минулі століття провідні держави Західної Європи та Північної Америки здебільшого здійснювали політику, спрямовану на послаблення національних меншин та їх асиміляцію. Франція, наприклад, кілька разів забороняла використання баскської і бретонської мов у навчальних закладах, пресі і залишала поза законом відповідні політичні об'єднання. У другій половині

XX ст. ставлення ліберальних демократій до національних меншин змінилося, оскільки стало очевидним, що їх придушення не лише не дає належного результату, а й має зворотний ефект: посилення національної самосвідомості, ідентичності тих, кого переслідують. Тому, наприклад, Канада перейшла до системи федерального устрою, надавши квебекцям права щодо мови та регіональної автономії. Подібне спостерігається і у Великобританії стосовно шотландців та в ряді інших держав. Слід зауважити, що національними меншинами західні теоретики вважають етнічні групи, які сформували повні та функціонуючі суспільства на своїй історичній батьківщині до того, як їх було приєднано до більшої держави, незалежно від того, чому і як це відбувалося [4, с.32]. На території України до таких меншин слід віднести кримських татар, тоді як російська, білоруська, угорська та інші етнічні групи є етнічними меншинами, оскільки вони проживають за межами своєї етнічної території і відповідних державних утворень. Як зазначає Кимлічка, - «поки що немає виразного консенсусу щодо законності побудови нації меншиною та відповідності цієї побудови ліберально-демократичним принципам. Однак, – продовжує він, – ... можна стверджувати, що західні демократії погоджуються з тим, що принаймні деякі форми націоналізму меншин є законними і краще з ними примиритися, ніж їх придушувати» [4, с.35]. Це означає необхідність надання таким меншинам прав на розбудову власної соціетальної культури, сприяння їм у цьому.

Подібна ситуація склалася також з правами іммігрантів. Спочатку держави намагалися як можна швидше асимілювати їх, однак національний «плавильний тигель» не дав очікуваного результату. Як зазначає Кимлічка, – «іммігранти вимагають толерантнішого або «мультикультуралістського» підходу до інтеграції, який дасть їм змогу зберегти різноманітні аспекти їхньої етнічної спадщини, навіть якщо вони інтегруються у суспільні інститути, що функціонують мовою більшості» [4, с.38]. Наприклад, школи та інші державні інститути мають визнавати їхні релігійні свята, одяг,

обмеження у харчуванні тощо. Особливі проблеми з іммігрантами виникають тоді, коли вони, будучи етнічними меншинами, наполягають на статусі національних меншин, тобто на право розбудовувати свою автономну соціетальну культуру, а отже і націю.

Поняття соціетальної культури має, як ми бачимо, специфічний, у порівнянні з традиційним визначенням культури, зміст. Воно абстрагується від ментальних та поведінкових компонентів національної культури та зосереджується на її комунікативних (мовних) та інституційних складових. Відомо, що наявність суспільних інститутів є однією із найістотніших ознак людського соціуму. Інститути є нормативною та організаційною основою функціонування спільностей людей, формою та інструментом їх колективної життєдіяльності. Тому інституційний скелет нації має свідомо розбудовуватись та ефективно використовуватись. В цьому об'єктивно зацікавлені і влада, і громадяни держави. Другою важливою умовою життєдіяльності нації є спільна для її членів мова. Саме вона – головний засіб комунікації і носій життєво важливої інформації. Якщо держава – універсальний інститут соціуму, то спеціалізовані соціальні інститути формуються і діють в окремих сферах діяльності людини – економічній, соціальній, правовій, релігійній, освітній, рекреаційній тощо. Внутрішні спільноти нації (етнічні, релігійні, ідеологічні та ін.) для свого стабільного і тривалого існування мають формувати власні інституційні системи. Наведені міркування ще раз переконують у теоретичному та практичному значенні концепції соціетальної культури для націй та національних меншин.

Сучасна українська держава, її населення характеризується наявністю усіх можливих видів етнічних формувань: від титульного українського етносу, завдяки якому постала окрема європейська держава, і малочисельних корінних народів (кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків) до чисельних етнічних меншин. Найбільшою з останніх є російська меншина, яка становить трохи менше однієї п'ятої населення держави. Впродовж

останніх десятиріч стрімко зростає в Україні кількість іммігрантів з країн близького та далекого зарубіжжя.

Українська мова, культура в цілому, яка зазнала істотної руйнації в умовах не суверенного буття народу, за роки незалежної України ще не зуміла відродитися. Про зрусифікований стан населення держави яскраво свідчить те, що кількість осіб, які вважають своєю рідною мовою російську сягнула у 2007 р. 38,0 відсотків [9, с.528], що більше як удвічі перевищує кількість росіян в Україні. У тому ж році на запитання соціологів «Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся з колегами по роботі чи навчанню?» – 22,3% респондентів відповіли, що «виключно українською»; 12,1% – «переважно українською, але зрідка і російською»; 17,1% – «змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова»; 17,8% – «переважно російською, але зрідка українською»; 30,2% – «виключно російською»; 0,5% – «іншою мовою» [9, с.515]. Отже, спілкування громадян України в рамках соціальних інститутів у більшій мірі відбувається російською мовою, ніж українською (48,0% громадян здебільшого вживають російську мову і 35,4% – українську). Важливо також зазначити, що росіяни в Україні, в основній своїй масі – це міське населення. За даними Т.Рудницької, питома вага городян серед росіян напередодні проголошення суверенітету України сягнула 88% [7, с.59].

Суспільні інститути, в т.ч. органи державної влади та управління, інституції місцевого та регіонального самоврядування у східних та південних регіонах держави в основній своїй масі є російськомовними, незважаючи на конституційний статус української мови як державної і проживання там значної кількості україномовних українців. Показовою тут є мізерна кількість дошкільних закладів і загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання, особливо в містах. Вищесказане засвідчує, що в Україні поки-що не сформована всеохоплююча україномовна соціетальна культура. Фактично тут існує дві конкуруючі між собою соціетальні культури, зосереджені у різних регіонах країни – україномовна та російськомовна. Остання є

відмінною не лише за мовою, а й усім своїм укладом. Такий стан справ засвідчує незавершеність українського національного будівництва на основі державної мови. Якщо врахувати намагання ряду регіональних влад та політичних сил надати російській мові офіційний статус (статус другої державної мови), то можна стверджувати про наявність в Україні потуг формувати дво-, а то й багатонаціональну державу. На цій ідейній основі сформульоване гасло Партії регіонів «Дві мови – один народ !» (звернемо увагу на принципове вживання у цьому закликові поняття «народ», а не «нація»), поширення ідеї федералізації України та призивах до створення автономної республіки на Сході країни. Наскільки природним і демократичним є такий стан речей і чому суверенна українська влада не зуміла розбудувати україномовну соціетальну культуру?

По-перше, дається взнаки важка спадщина російського імперського та комуно-радянського режимів, їх цілеспрямованої колонізаторської соціально-економічної, культурної (в тому числі мовної) та демографічної політики. По-друге, надто млява та непослідовна політика сучасної української влади у цьому питанні. Конституційний статус української мови як державної не знайшов належного політичного, правового, фінансового, кадрового та пропагандистського забезпечення. По-третє, відсутня ефективна політики щодо розв'язання етнокультурних проблем не тільки титульного етносу, а й етнічних меншин і малочисельних корінних народів. В першу чергу це стосується кримсько-татарського народу, який повернувся на Батьківщину, але не має належних умов для проживання, праці, освіти та культурного розвитку.

Російська етнічна меншина не вважає себе іммігрантською меншиною, оскільки росіяни в СРСР змінювали місце проживання в межах однієї союзної держави. Важливо також врахувати той факт, що переселення росіян у національні республіки супроводжувалось гарантією використання ними за новим місцем проживання рідної мови та створення чи збереження відповідних соціальних інститутів (шкіл, вузів, театрів тощо). При цьому

офіційно і неофіційно стимулювалося переведення на російську мову (як мову «міжнародного спілкування») наявних тут соціальних інститутів, в т.ч. органів держави. Правоохоронні органи та військо повсюдно функціонували на основі російської мови. Отже росіяни в СРСР виступали, з одного боку, як домінуючий етнос (нація) у союзній державі, а з другого – як політично домінуюча етнічна група, хоч і меншина, на теренах союзних республік. Останнє пов'язане не тільки з особливим культурно-мовним статусом росіян, а й відповідною демографічною та кадровою політикою центральної влади.

У сучасній українській державі російська меншина претендує на статус національної меншини та намагається щосили законсервувати «досягнення» радянської влади в етнополітичній царині. Це відбувається на фоні нехтування інтересами україномовних українців, які здебільшого переважають росіян чисельно у тих чи інших регіонах. Отже мова йде про дискримінацію українців в українській державі. Показово, що введення в дію новозбудованих україномовних шкіл на сході та півдні держави, особливо в Криму, часто відбувається в атмосфері нагнітання певними політичними силами міжетнічної напруги і, навіть, загострення міждержавних відносин. Державна Дума Російської Федерації та Міністерство іноземних справ цієї держави практикують періодичні «ноти протесту» проти порушення, як вони вважають, прав росіян в Україні: звуження сфери використання російської мови у публічному житті регіонів, зміни мови викладання у школах і вузах тощо. Сутність опорів українізації, крім відстоювання власних етнокультурних інтересів, часто полягає в гальмуванні відродження української етнічної нації та розбудови модерної української етнополітичної національної спільноти. До честі українських патріотичних сил, вони здебільшого не піддаються на провокації і роблять усе можливе для українізації демократичним способом перш за все центральної та регіональних влад, що може стати дієвим засобом подолання радянського менталітету у мисленні та поведінці певних політичних сил.

Як розбудувати україномовну соціетальну культуру в умовах, що склалися? По-перше, слід усвідомити, що сьогодні, на початку ХХІ століття українська влада не має права силоміць утверджувати державну мову як це робили провідні країни світу в минулому. Усі етнополітичні проблеми мають вирішуватися на засадах поваги прав людини і громадянина, демократичних процедур та міжнародного права. По-друге, слід відмовитися від сповідання ортодоксальної ліберальної ідеї про те, що етнічні, як і релігійні потреби та інтереси, мають залишатися у сфері приватного життя. Слід офіційно визнати колективні права етнічних груп. Національні й етнічні меншини та малочисельні корінні народи, які мають належний рівень етнічної самосвідомості та самоорганізації, можуть формувати при підтримці держави власні соціальні інститути – освітні заклади, театри, ЗМІ, релігійні об'єднання, громадські та політичні організації і рухи. Ці права, що задекларовані у Законі України від 25 червня 1992 р. «Про національні меншини в Україні», слід сповна наповнити реальним змістом. По-третє, держава зобов'язана створити належні умови для повернення у лоно рідної (батьківської) культури українців, які за певних умов перейшли у російськомовну культуру. Необхідно, з одного боку, вивчати громадську думку, потреби і запити цієї категорії співгромадян, а з іншого – будити її національну свідомість за допомогою пропаганди наукових знань про історію українського народу, його культуру, ментальні риси та ідеали. Актуальною є потреба в об'єктивних знаннях про історичний розвиток окремих регіонів, областей і, навіть, районів і населених пунктів сучасної України, правди про міграційну та культурну політику на тих чи інших теренах існуючих у свій час держав. По-четверте, необхідно вдосконалювати структуру представницьких та інших органів влади у бік урахування поліетнічності населення, гарантувати меншинам представництво у місцевих радах і виконавчих органах, як це має місце у ряді європейських держав. Варто також піти на утворення в Україні національно-культурних автономій у яких

би органічно поєднувалися громадська ініціатива, самоорганізація та самоврядування з елементами державного управління.

Подальше осмислення проблем формування і вдосконалення соціетальної культури в Україні має бути спрямоване на з'ясування умов та демократичних засад українізації органів державної влади і управління, інших соціальних інститутів, залучення до них широкого народного загалу в усіх регіонах країни при збереженні внутрішнього плюралізму загальнонаціональної соціетальної культури - існуючих релігійних вірувань, ідеологічних уподобань, національних традицій, мовних практик тощо. Слід також вивчати зарубіжний досвід розгортання соціетальних культур національних меншин, їх оптимальної взаємодії із загальнодержавною культурою.

OLEG RUDAKEVYCH

FORMATION OF SOCIETAL CULTURE IN UKRAINE: CURRENT
SITUATION AND OUTLOOK

Annotation: Principles of societal culture, problems and ways of its formation in Ukraine are examined in the article.

Key words: nation, national culture, societal culture, social institution, language.

Список використаної літератури

1. Богуцький Ю.П., Андрущенко В.П., Безвершук Ж.О., Новохатько Л.М. Українська культура в європейському контексті / За ред. Ю.П.Богуцького. – К.: Знання, 2007. – 679 с.
2. Геллнер Е. Нації і націоналізм; Націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – 299 с.

3. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.216-234.
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. – 173 с.
5. Ліщук І. Національна культура // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – С.100.
6. Національна культура в сучасній Україні / Голова ред. колегії І.Ф.Курас. – К.: Асоціація «Україно», 1995.- 336 с.
7. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: Тенденції соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – 175 с.
8. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
9. Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони та М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007 – 536 с.
10. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – 477 с.
11. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Clarendon Press, 1995. – 265 p.
12. Kymlicka W. Ethnic Relations and Western Political Theory // Opalski M., ed. Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe. – Ottawa: Forum East Europe, 1998.

Опубліковано: Рудакевич О. М. Формування соціетальної культури в Україні: стан і перспектива / О. М. Рудакевич / Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. – Вип. 10. – Ужгород, 2008. – С. 198–202.